

Гавура О.М.

ЕВРИСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СОЦІАЛЬНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

Сьогодні в суспільних науках соціальну комунікацію розуміють як простір соціокультурних зв'язків, суспільно санкціонованих способів взаємодії, в руслі якої вибудовуються і/або ревізуються ідентичності, суб'єктності, виоформлюється сама реальність. Відтак теорія комунікації є потужним міждисциплінарним напрямком, що послуговується багатьма методами кількісного і якісного аналізу, достовірність та надійність котрих залишається однією з найактуальніших проблем науки. Завдання цієї статті – розглянути новітні підходи до семіотичної природи комунікації з погляду їх валідності та сфери застосування, зокрема проаналізувати евристичні можливості наратологічних процедур.

У широкому розмаїтті сучасних наукових концепцій особливо цінними видаються ті, що відкривають нові методологічні обшири. До таких “великих відкриттів” ХХ століття належить наратологія. Ця – тепер уже міждисциплінарна – теорія вивчає різноманітні оповіді (вербальні і невербальні), характер їхньої організації, способи впливу на реципієнтів, механізми зворотного зв'язку, види трансформацій у медійних середовищах та культурних контекстах. За твердженням дослідників, наратологія і сьогодні “є доволі широкою ділянкою наукового пошуку в галузі сюжетно-розповідних висловлювань (дискурсів), співвідносних з деякою фабулою (історією, інтригою)” [12, с. 5] і є особливим інструментом семіотичних досліджень комунікації.

Уперше свої наукові студії позиціонували як наратологічні у 60-х рр. ХХ століття французькі структуралісти (Цв.Тодоров, Р.Барт, Ж.Женетт), спираючись на теоретичні дослідження Ч.С.Піrsa, Ч.Морріса, Ф. де Соссюра. Загалом же французьким семіотикам були суголосні дослідження художньої комунікації з погляду текстотворювальних структур російських, німецьких, англійських учених (О.Веселовського, В.Проппа, В.Шкловського, Б.Томашевського, О.Фрейденберг, М.Бахтіна, О.Людвіга, Ф.Штанцеля, П.Лаббока, К.Брукса), а також українських вчених – М.Зерова, П.Филиповича, В.Петрова, О.Дорошкевича, Б.Якубського, О.Білецького, котрі, за визначенням Д.Чижевського, “не без впливу новітньої європейської науки та російського т. зв. “формалізму” ...дали низку монографій та синтетичних праць, що в них подано розгляд не лише змісту, але й форми творів, переважно нової української літератури” [14, с. 22].

У 70-х роках ХХ століття наративний аналіз перетворився на пріоритетний напрямок в історичних науках, когнітивній психології, антропології, соціолінгвістиці, філософії – аж до феноменального “наративного повороту” 1980-х, коли світ став тотально мислитися як сукупність специфічно конфігурованих розповідей [15, с. 62] (і саме ця доктрина і стала об'єктом критики “тотальної знаковості” постструктуралістів Ж.Дерріди, П. де Манна, Р.Рорти, Ж.Дельоза, також У.Еко та ін.).

Заторкуючи відразу дві глобальні теми – тему часу і тему мови – наратологія стрімко переросла із літературознавчої дисципліни у загальносеміотичну теорію. Відправною точкою тотальної “експансії” наративів в уми й серця наукової спільноти стала латентна енергія і запаморочлива звабливість у душі неокантіанства самого поняття *наратив*.

Етимологію цього слова Г.Вайт пов'язує з латинськими поняттями *gnarus* (“знання”) та *narro* (“повідомлення”), похідними від санскритського *gna* (“знати”) [16, с. 1]. Отже, “наратив” означає не лише “пізнання”, а й “трансляцію знань”. Відтак відома така класична дефініція: “Наратив – це репрезентація (як продукт і процес, об'єкт і акт, структура і структурація) однієї чи кількох реальних або фіктивних подій, здійснена одним, двома чи кількома розповідачами одному, двом чи кільком адресатам” [17, с. 58].

У цьому визначенні концептуалізована іманентна дихотомія наратива: він є певним відображенням того, що відбулося, у вигляді *ряду подій*, і водночас – особливим *видом знання, способом представлення подій*. Двоподібність наративного висловлювання стала позначатися за допомогою цілого ряду термінологічних пар, кожна з котрих ввійшла до відповідної терміносистеми як наслідок інтенсивних наукових рефлексій: “зміст/форма”, “означуване/означник”, “фабула/сюжет”, “історія/розповідь”. Зазначена дихотомічність сприяла також розширенню функціональних меж наративних категорій.

У рамках самої філології концепція наратива виявилася продуктивною для комунікативного дослідження художніх текстів, дозволивши враховувати позиції відправника й отримувача повідомлення, знаковий характер комуніката, особливу конвенційність смислоутворення, зумовлену історичним та актуальним контекстом [див.: 8, с. 126-128].

Отже, з погляду наративної семіотики процес комунікації вивчається як знаковий за своєю природою, як семіозис: це комунікативна подія з темпоральними принципами впорядкування, що містить визначений набір компонентів, основні з яких – відправник повідомлення, одержувач, канал зв'язку та код. Окремим випадком такого семіозису є вербальне повідомлення, а окремим випадком коду – природна мова. Тому наратологія, що займається літературознавчим дослідженням текстових повідомлень, одночасно є і окремим різновидом літературної теорії, і семіотичним методом. Адже наратив – це знакова репрезентація ряду подій, осмислених і пов'язаних у часі і за значенням. Наративи можуть бути створені з використанням різноманітних семіотичних засобів: писемного чи усного мовлення, візуальних образів, жестів і дій, а також їхньої комбінації. Тому йдеться про різновиди наративних текстів (фактуальні і фікціональні, усні та писемні, електронні, наукові, ділові тощо), що ре/конструюють реальність людського досвіду, його осмисленість та впорядкованість.

Таким чином поняття “наратив” у сучасних науках використовується принаймні у двох значеннях: у

широкому як "дискурс" (процес семіозису) і у вузькому як "текст" (результат семіозису). Згідно з другим значенням, наратив – це висловлювання, що містить знаки наратора чи мовця і його адресата. Такий підхід очевидно редукує комунікативний аналіз до усного чи писемного наратива, приміром, до наукових досліджень модусів художнього мовлення, типів літератури – словом, того, що Цв.Тодоров називав дискурсами літератури [11, с. 366-369]. Ширше ж поняття наратива як "дискурсу" методологічно привабливе в глобальних контекстах.

Добре відомо, що в загальному сенсі "дискурс" означає мовну практику в певній ситуації, що формує уявлення про обговорюваний об'єкт. У цьому сенсі "теоретичний дискурс" чи "літературознавчий дискурс" означає "науку про літературу", а точніше – певні методологічні позиції та їх артикулювання. У спеціальному значенні *дискурс* – це конкретний структуралістський термін, що позначає план вираження наратива на противагу плану його змісту ("дискурс-історія" у Цв.Тодорова та Ж.Женетта). Введене свого часу Е.Бенвеністом у романо-германський контекст у 50-х роках ХХ століття, у слов'янській традиції це поняття трактувалося як "мовлення", "тип мовлення", текст", "тип тексту", "стиль" [4, с. 5-6]¹. Близький до нього й концепт Ю.Лотмана "вторинної моделюючої системи" [9, с. 59-65]. Використання для вивчення, скажімо, художніх феноменів поняття "дискурс" визначає, з одного боку, наратологічну перспективу дослідження, а з іншого, вказує на комунікативний підхід до літературних феноменів: художній твір – не статична, а динамічна система, що залежить від мовномисленнєвої активності комунікантів; це результат поєднання їхніх різноспрямованих, однак узгоджених дій. Тоді поняття "художній дискурс" включає кілька аспектів розуміння: 1) семантичний рівень, де дискурс є текстуалізацією суб'єктів акту висловлювання; 2) синтаксичний рівень, де повідомлення є комбінацією знаків за певними правилами і нормами; 3) прагматичний рівень, де правила і норми художньої комунікації зумовлені ситуацією креації і/або рецепції.

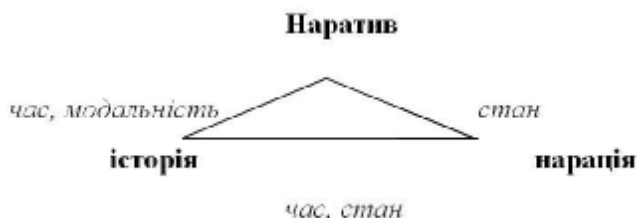
Використання у гуманітарних студіях поняття дискурсу дозволяє вивчати розповідний текст комплексно: як сукупність висловлювань (процес і результат комунікативного акту), що передбачає парадигматичні й синтагматичні відношення між системоутворювальними формальними елементами і виявляє прагматичні ідеологічні установки суб'єктів висловлювання та сприймання, які координують потенційну невичерпність значень тексту. У цьому сенсі *текст* як *результат семіозису* є предметом безпосереднього дослідницького інтересу – комунікативних досліджень елементів фактуальних і фікціональних полісистем, функціональних різновидів креативно-рецептивних стратегій. Оскільки існує думка, що наратологічні процедури мають специфічну валідність у комунікативних студіях [Manning 464], розглянемо евристичний потенціал методики французького вченого Жерара Женетта, запропоновану ним у трактатах "Розповідний дискурс" [6, с. 60-280] та "Вигадка і стиль (Fictio et dictio)" [6, с. 342-451].

У поетикальній морфології Ж.Женетта розрізнені три рівні наратива: *історія*, *розповідь* та *нарація*. Точкою відліку є серединний рівень, власне *розповідь* – наративне висловлювання, дискурс у вузькому значенні, сигніфікат реальних чи вигаданих подій (історії), конститuent мовленнєвого акту. У писемному режимі цьому рівневі відповідає *розповідний текст*, або *наратив*. Інтрапозиційний статус наратива передбачає два види відношення – з *історією* (денотатом) та самою подією висловлювання (*дискурсом*). Отже, наратив репрезентує певну історію і породжується суб'єктом нарації. З цього приводу Ж.Женетт відзначав: "У якості наратива розповідь існує завдяки зв'язку з історією, про яку розповідається; в якості дискурсу він існує завдяки зв'язку з нарацією, яка його породжує" [6, с. 66]. Оскільки саме наратив репрезентує події історії (дієгетичного універсуму) і водночас містить сліди тієї діяльності, результатом якої він є, то в центрі уваги французького наратолога постають експліковані в комунікаті відношення між трьома рівнями розповіді: між розповіддю та історією, між розповіддю та нарацією та між історією і нарацією.

Які аналітичні категорії виражають ці різновиди відношень? Якщо змодельювати наратив за аналогією до розповідного речення, котре, своєю чергою, можна редукувати до дієслівного предикату, то для розповідного тексту евристично значимою виявляється граматична дієслівна парадигма². Ж.Женетт з допомогою такої лінгвістичної моделі ідентифікує наратив як систему *наративних фігур* – темпоральних, модальних і суб'єктних. Конфігурація розповідного тексту набуває тоді багатомірних координат, візуалізувати які можна у вигляді "трикутника Женетта". Смісл фігури – на осях: для Женетта важливою була ідея *становлення*, просторово-часова *динаміка* розповіді, форма якої і є смислом, що утворюється процесуально. Координати женеттівського наратива вказують водночас на взаємозв'язок основних категорій дослідження: *час*, *стан*, *модальність*.

¹ Загалом "дискурс" є словесною оболонкою для цілої низки понять - професор О. Лещак, приміром, у рамках спеціального семінару Лабораторії славістично-методологічних студій (Тернопіль, 12 лютого 2008 р.) проаналізував понад 40 дефініцій.

² У лінгвістиці структура розповідного речення конституюється граматичним суб'єктом (безатрибутивним власним іменем) та складеним предикатом, де один предикат виражає семантику «рівноваги/нерівноваги», другий (дієслово) – семантику переходу від одного стану до іншого. Предикативною домінантою виступає дієслово, відтак ця частина мови є головним носієм наративного значення синтаксичної структури. Відповідно, аналітичними категоріями розповідного речення є три аспекти дієслівних детермінацій: час, модальність і стан. Літературознавці-структуралісти екстраполювали прийоми дослідження мовних висловлювань і на "літературні висловлювання" (Р.Барт) [2, с. 388], розглядаючи останні як "риторичний розвиток, як завгодно грандіозний за масштабами, однієї-єдиної дієслівної форми" [6, с. 68].

Час. Кожен розповідний текст репрезентує якусь *історію* – “довільну побудову, в якій події розташовуються у формі специфічного судження” [1, с. 74]. При цьому історія може або викладатися послідовно від початку і до кінця, або в розповіді можуть бути перестановки подій. Можливі також пропуски подій, спогади про минулі події або натяки на майбутні. Час, необхідний для розповіді, по-різному може співвідноситися з часом тривання історії: перший може бути меншим, перевищувати або дорівнювати часу історії. Різні комбінації співвідношень зазначених двох часів утворюють так звані форми розповідного руху: паузу, сцену, резюме й еліпсис. Кожному з виявлених Ж.Женеттом типів властивий своєрідний темп розповіді, а співвідношення (чи чергування) форм творить розповідний ритм.

Модальність. Розповідач може говорити більше, аніж знає персонаж, менше, або ж тільки те, що знає персонаж; події також можуть викладатися з різної часової перспективи (після події, під час події або ж перед її початком).

Стан. Це проблема розповідних інстанцій та рівнів. Інакше кажучи, це питання про те, “хто” говорить і “хто” бачить в розповіді. Історію може викладати або один з персонажів історії, або той, хто не бере участі в подіях. Персонаж, що викладає історію, може бути або протагоністом, або свідком. Розповідач, що не бере участі в історії, може, проте, бути персонажем іншої історії.

Зрозуміло, що природа наратива полягає в синхронному функціонуванні всіх зазначених типів відношень, однак специфіка критичного дискурсу (де “як і в будь-якому іншому, не можна одночасно говорити про все” [6, с. 226]) спонукали Ж.Женетта розглядати реляції послідовно³ – передусім часові конфігурації (традиційно для формального аналізу), далі – модальні, насамкінець – суб’єктивність у художньому дискурсі. Саме ця остання проблема виводить концепцію вченого поза межі суто лінгвістично аналізу і “жорсткого структуралізму”, відкривши для наратології *комунікативну перспективу* (стратегія “last not least” більш ніж довершена). Оскільки ж Женеттовий поетикальний трактат слід розцінювати радше дескриптивно, аніж прескриптивно, він, як жоден інший, спонукає до верифікації його ж власних дискурсивних об’єктів та генералізації ідей: “...Деякі із названих і визначених тут літературних форм, – зауважував сам учений, – потребують нових досліджень, які, з відомих причин, могли бути лише побіжно заторкнутими у цій роботі” [6, с. 269].

На нашу думку, основні здобутки наратології в галузі фікціональних розповідних текстів якраз і перебувають у силовому полі наративної моделі Ж.Женетта: М.Баль розробляла концепцію фокалізації, Дж.Прінс – нарататора, Л.Долежел – онтологію фіктивних світів, В.Шмід продовжив пошуки наративної типології та систематичної моделі наративного конструювання, В.Тюпа досліджує стратегії наративного дискурсу тощо.

Таким чином, запропонована Ж. Женеттом методологія аналізу використовується в багатьох комунікативних дослідженнях як один із можливих засобів опису текстів, конвенційність (нормативність) цікава саме з погляду формального аналізу⁴. Специфіка ж соціальної комунікації в такому разі є водночас уточненням можливостей процедур наративної аналітики. Крім того, такий фокус дослідження є своєрідним подвійним “прийомом відкриття” [6, с. 271]: об’єкта комунікативістики та предмета власне наратологічних студій⁵. Так, вельми цінним може бути наратологічний підхід в історіографічній галузі. Легітимують такі дослідження не лише відомі прецеденти, а й суперечливий процес інституалізації й деієрархізації історичної науки в Україні сьогодні [див. про це: 3]. Зокрема, ще в момент зародження власне наратологічних студій ХХ століття, поряд з дослідженнями наратива в рамках структуралістського літературознавства, велися пошуки і в царині історичної епістемології, де *розповідь* бачилася як конститутивний елемент історичного знання і домінуючий спосіб репрезентації досвіду часу – історичного й соціального (праці Артура Данто, Луї Мінка, Гайдена Вайта, Поля Рікера, Девіда Карра, Френкліна

³ І в цьому виявляється універсальний характер мови (лінійність, темпоральність) – як об’єкта (мова твору) і як інструмента (метамова аналізу), який Ж.Женетту вдається здолати лише частково: *відтермінованість* етапів аналізу (відношення нарації з історією та розповідним текстом аналізується в останніх розділах) компенсується *прмовистою* назвою трактату, який намагається аналізувати *розповідь* як *дискурс*.

⁴ Див. статтю Ж.Женетта «Структуралізм і літературна критика», де запропоновано «пакт структуралізму-герменевтики»: «сфера «живої» літератури... може бути пережита критичною свідомістю і підлягає герменевтичній критиці; ...і сфера літератури не те щоб «мертвою», але начебто віддаленою від нас, такою, що важко надається до розшифрування, втрачений сенс котрої віднаходиться лише з допомогою структуральних операцій розуму» [5, с. 170].

⁵ Теперішнє порубіжжя виявилось особливо плідним на наративні інтерпретації (праці І.Денисюка, Т.Гундорової, М.Кодака, Ю.Безхутрого, М.Легкого, І.Папуші, О.Самойлова, а також В.Гижого, Л.Бекерської, В.Болдинюк, О.Капленко, А.Корольової, О.Луцак, М.Руденко, В.Сірук та інших.

Анкерсміта та інших “нових філософів історії”). У цих студіях нарративові – крім розповідування й описування – приписувалася ще й функція *пояснення* минулих подій [див.: 10, с. 154-159]. Це доречно враховувати, адже йдеться, фактично, про роль ідеології, суспільних конвенцій, навіть приватних інтересів і спроможності у способі пов’язування і репрезентації дискретних подій соціального буття (порівняти хоча б “радянську історичну науку” та “українську”, а в останній співіснують тепер практично в одному просторі різні “історії” – від М.Грушевського, О.Субтельного, І.Крип’якевича до Я.Грицака, В.Потульницького, В.Литвина, М.Лазаровича тощо). Очевидно, така має рацію Г.Вайт, коли стверджує, що історіографія є лише інституціональною практикою з властивими їй формами інституціональної ж уяви [див.: 13].

Сьогодні актуальним залишається і метакритичний аналіз різноманітних наукових побудов, у тім числі таких, що покликані транслювати певну систему соціальних знань у рамках класичної освіти. На нашу думку, наратологічний фокус подібних рефлексій з’ясовує як їхні особливості, так і дивовижну строкатість – на тлі, однак, зовсім не іронічного загального погодження, що *комунікація – це передусім відповідальність*.

Джерела та література

1. Бальбуров Э. Фабула, сюжет, нарратив как художественная рефлексия событий / Э. Бальбуров // Критика и семиотика. – Вып. 5. – 2002. – С. 71-78.
2. Барт Р. Введение в структурный анализ повествовательных текстов / Р. Барт; пер. с фр. Г.К. Косикова // Зарубежная эстетика и теория литературы XIX-XX вв.: Тракаты, статьи, эссе. – М.: Изд-во МГУ, 1987. – С. 387-422.
3. Біленький С. Спроби “Догми” для української історіографії / С.Біленький // Критика. – 2004. – Червень. – Рік VIII, Число 6 (80). – С. 16-18.
4. Бубняк Р. Літературно-критичний дискурс: сутність, структура, засоби вираження. – Автореф. дис. ...к.філол.н.: 10.01.06 "Теорія літератури" / Р. Бубняк. – Тернопіль, 2001. – 20 с.
5. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. Том 1 / Ж. Женетт; пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с.
6. Женетт Ж. Фигуры. В 2-х томах. Том 2 / Ж. Женетт; пер. с фр. С. Зенкина. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1998. – 472 с.
7. Жолковский А.К., Щеглов Ю.К. Работы по поэтике выразительности: Инварианты – Тема – Приёмы – Текст / А.К. Жолковский, Ю.К. Щеглов. – М.: АО Изд. группа “Прогресс”, 1996. – 344 с.
8. Ильин И.П. Теоретические аспекты коммуникативного изучения литературы (обзор) / И.П. Ильин // Семантика. Коммуникация. Стил: Сборник обзоров. – М.: Наука, 1983. – С. 126-162.
9. Лотман Ю.М. Лекции по структуральной поэтике / Ю.М. Лотман // Ю.М.Лотман и тартуско-московская семиотическая школа. – М.: Гнозис, 1994. – С. 10-263.
10. Про А. Двенадцать уроков по истории. – М.: РГГУ, 2000. – 336 с.
11. Семиотика / Составление, вступ. статья, общ. ред Ю.С.Степанова. – М.: Радуга, 1983. – 636 с.
12. Тюпа В. Очерк современной нарратологии / В.Тюпа // Критика и семиотика. – 2002. – Вып. 5. – С. 5-31.
13. Уайт Х. Метаистория. Историческое воображение XIX в. / Х. Уай; пер. с англ. Е. Трубиной. – Екатеринбург: Изд-во Екатеринбург. ун-та, 2002. – 528 с.
14. Чижевський Д.І. Історія української літератури / Д.І. Чижевський. – К.: Видавничий центр "Академія", 2003. – 568 с.
15. Kreiswirth M. Tell Me a Story: The Narrativist Turn in the Human Sciences / M. Kreiswirth // Constructive Criticism: The Human Sciences in the Age of Theory / ed. by M. Kreiswirth and Th. Carmichael. – Toronto: Toronto University Press, 1994. – P. 61-87.
16. Manning P., Cullum-Swan B. Narrative, content, and semiotic analysis / P. Manning, B. Cullum-Swan // Handbook of Qualitative Research. Thousand Oak / Eds. N.K. Denzin, Y.S. Lincoln. – CA: Sage, 1994. – P. 463-477.
17. On Narrative / ed. by W.J.T. Mitchell. – Chicago and London: The University of Chicago Press, 1984. – 270 p.
18. Prince G. Dictionary of Narratology / G. Prince. – Revised Edition. – Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2003. – 126 p.